

ІСТОРИЯ ПЕРЕКЛАДУ В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ

Мета: ознайомити студентів з особливостями розгортання перекладацького процесу в Україні та на суміжних територіях з часів Київської Русі й дотепер.

Початок перекладної діяльності на території сучасної України та Росії починається ще у 9 сторіччі, коли у 864 році імператор Візантії надіслав грецьких монахів Кирила та Мефодія для проповідування християнства серед слов'янських народів. Вони почали свою діяльність зі створення алфавіту, відомого усьому світові як кирилиця, за допомогою якого переклали з грецької на церковнослов'янську декілька релігійних текстів, в тому числі Новий Завіт, Псалтир та молитовник. Після офіційного хрещення Русі у 998 році з'явилася інша перекладна література, що мала на меті ознайомити нових християн з основами цієї релігії, її філософським підґрунтям, обрядами та звичаями. В ранній період існування Київської Русі, що підтримувала досить тісні торгівельні та культурні відносини з іншими європейськими державами середньовіччя, головним посередником та передавачем перекладної літератури була Болгарія, однак вже в перші десятиліття 11 століття князь Ярослав Мудрий усвідомив необхідність мати власні перекладені книги.

Досить велика кількість перекладів, датованих 11, 12 і початком 13 століть, виділяє Київську Русь не тільки серед слов'янських держав, але й у середньовічній Європі взагалі. Перекладні твори цього періоду відносяться переважно до релігійної літератури. Широке поширення одержала патристична література (тобто твори т.зв. «батьків церкви» 2 – 8 століть, у яких викладені основи християнського богослов'я та філософії), гомілетична література, (твори, у яких розглядаються теоретичні та практичні питання церковної проповіді), а також життя святих, серед яких «Житіє святої Ірини» та «Житіє Олексія, людини Божої» користалися особливою популярністю.

Істотно важливими для розвитку культури представляються переклади візантійських хронік. Особливо виділяються «Хроніка Георгія Амартола» та «Хроніка Іоанна Малали». У першій викладаються події світової історії з орієнтацією на церковну історію. У цей же період зустрічаються переклади книг цілком світського змісту, як, наприклад, «Повість про Акіра Премудрого» чи «Повість про Варлаама та Іосафа». Своєрідний лицарський роман являє собою «Євгенієво діяння».

Більшість перекладів у розглянутий період носило буквалістський характер, що не дивно, приймаючи до уваги релігійний характер першоджерел, однак їхня мова проте була тісно пов'язана з народною мовою Київської Русі. Як показали дослідження, у ряді випадків перекладацька майстерність піднімалася на високу ступінь майстерності. Найбільш примітним є переклад «Іудейської війни» Йосипа Флавія. Ім'я перекладача нам невідоме, також не можна визначити, чи переклад був зроблений в самій країні або за її межами, але дві редакції перекладу, що дійшли до наших днів, свідчать про те, що переклад був виконаний досить вільно. Почувається стилістична розкутість

перекладача, що не прив'язується до синтаксису оригіналу. Уже немає характерного для ранніх слов'янських перекладів максималістського буквалізму. У перекладі явно відчувається прагнення до ритмізації перекладного тексту.

У Київській Русі не робилися прямі переклади класичної античної літератури, але в різних збірках були представлені фрагменти висловлень античних авторів.

Переклади, датовані другою половиною 13 і 14 століттями, цілком відповідають настроям підмонгольної Русі (1228 – 1480). Це були твори утопічного та есхатологічного (тобто такі, що оповідають про кінець світу) характеру. Серед них відомі «Сказання про Індійське царство», «Повість про Макарія Римського». Більшість перекладів виконувалися з грецької, але деякі перекладачі вочевидь користувалися латинськими та давньоєврейськими джерелами.

З кінця 13 століття в зв'язку зі значним послабленням значення Києва як культурного та політичного центра відбувається відтік багатьох культурних цінностей, у тому числі і книг, на північ. У цей же період у народів, що населяли східнослов'янські землі, завершується формування трьох чітко виділюваних мов та культур – російської, української (малоросійської) та білоруської. Однак основною мовою книжності залишається церковнослов'янський.

Період з 14 по 17 століття характеризується як московський період розвитку східнослов'янських земель. У цей період мистецтво перекладу продовжує розвиватися, хоча головне місце в перекладній літературі як і раніше належить релігійним книгам. Переклади поступово втрачають анонімність, а роль перекладачів у розвитку мови та культури почала отримувати суспільне визнання. До числа видатних перекладачів цього періоду можна віднести Максима Грека, ченця, запрошеного великим князем Василієм до Москви з Афона у 1515 році. Протягом свого життя (помер у 1555 або 1556 році) Максим Грек займався перекладами переважно релігійних книг. Він також вносив виправлення до перекладів, зроблених раніше та писав коментарі. Спочатку він не знав ані російської, ані старослов'янської мови, отже його переклади відбувалися в два етапи: спочатку він перекладав з грецької на латину, а потім його помічники перекладали з латини на старослов'янську. Виправляючи старі переклади, Максим Грек нерідко порушував усталені традиції, за що й був звинувачений в кощунстві та ересі. Максим Грек був також письменником, педагогом та філософом. В його доробку можна знайти багато міркувань про мистецтво перекладу. Максим Грек наполягав на необхідності ретельно аналізувати оригінал, аби виявити в ньому усі нюанси та алегорії. А для цього перекладач має не тільки знати мову, але й володіти широкими філологічними знаннями та провести значну підготовчу роботу. Свої приписи він доповнював чисельними зауваженнями стосовно лексики, ритмічної організації та кінетичних особливостей грецької мови, які мають бути відтворені у перекладі. Його внеском до російської філології став словник «Имена, истолкованные в

алфавитном порядку», в якому він аналізував грецькі, латинські та давньоєврейські імена.

Частково напрямок перекладацької діяльності зміщується убік літератури світського характеру. Перекладачів цього періоду умовно можна поділити на 4 категорії. По-перше, це штатні перекладачі різних відомств. Оскільки більшість з них були іноземцями (здебільшого, поляками, німцями або голландцями), в перекладах спостерігається дослівність, важкість, незграбність та плутаність, викликані недостатнім рівнем володіння російською мовою. По-друге, була невелика група вчених монахів, які перекладали лише релігійні тексти з латини або з грецької. Найбільш відомі імена Єпіфаній Славінецький, Арсеній Грек, Діонісій Грек. Членів третьої групи можна назвати перекладачами за сумісництвом, адже вони виконували переклади випадково і в невеликій кількості. Четверта група складалася з освічених заможних людей, серед яких були навіть особи, наближені до царів та великих князів. Чеська дослідниця Светка Матхаузерова в монографії «Давньоруська теорія мистецтва слова» на основі порівняльного аналізу перекладів різних авторів спробувала сформулювати основні системи перекладу в Росії допетровського періоду. Вона виділяє: (а) дослівне відтворення оригіналу або переклад «від слова до слова», що застосовувався при передачі літургійних текстів; (б) вільний переклад або переклад «за змістом», що застосовувався переважно до творів світської літератури; (в) школа Максима Грека, сутність якої автор визначає як «граматичну теорію перекладу». Сама назва вказує, що прихильники даної теорії особливу увагу приділяють граматичним особливостям мов оригіналу і перекладу; (г) синтетична теорія перекладу. На останній зупинимося докладніше. Дана тенденція проявилася в 17 столітті у творчості Симона Полоцького, автора трактату Жезл Правління». У ньому, зокрема, висувається вимога переводити «і розум і вислів», тобто і зміст і спосіб вираження. Маутхаузерова підкреслює, що погляди Симона Полоцького мають багато загального з поглядами класичних авторів і авторів Ренесансу.

Незважаючи на явне переміщення центру слов'янської культури до Москви, українська культура була достатньо розвиненою, аби зберегти свій переклад. У 15 столітті з'являються нові редакції деяких книг Старого Завіту, а також Євангелія. У 16 столітті з'являються переклади таких творів, як «Логіка» Авфисафа, «Таємна Таємних», «Шостикрил» і «Псалтир» Федора Жидовина. Був також зроблений переклад з німецької твору «Люцифарії». Протягом 15 – 17 століть переклад в Україні зайняв місце власне української літератури. Практично всі твори перекладалися або переказувалися з польської мови, оскільки велика частина території сучасної України знаходилася в складі Польщі. Проте деякою мірою підтримувався вплив на культуру Московського царства. Одним з провідників такого впливу була Києво-Могилянська Академія – перший вищий навчальний заклад у східнослов'янських землях.

У 17 столітті підсилюється конфронтація між Польщею і Росією за вплив на Україну. Одночасно практично припиняються переклади українською мовою. Після приєднання України до Московського Царства мовна ситуація на Україні в цілому і розвиток перекладу, зокрема, ускладнювалися низкою

факторів: (1) відсутністю державної самостійності України; (2) сусідством російської мови, що мала статус імперської; (3) заборонною політикою у відношенні друкування книг українською мовою, що активно проводилася з початку 18 століття.

Початок 18 століття, ознаменований реформами Петра 1, є переломним періодом і для розвитку перекладацької діяльності в Росії. Насамперед, відбувається перехід від теологічних перекладів до світських. Економічні та політичні реформи викликають розвиток наукового, технічного, військового, медичного, дипломатичного та інших видів перекладу. До перекладів починають висувати жорсткі якісні вимоги. Цар Петро 1 видав указ, в якому вимагав ясної передачі змісту перекладеного.

Зростає інтерес і до перекладів художньої літератури. Починаючи з другої половини 18 століття, і протягом 19 століття в області перекладу в Росії панують ті ж тенденції, що й у цілому в Європі. Так, наприклад, у 18 столітті панує тенденція до вільного перекладу, переробленню літературних оригіналів, про яке ми вже згадували раніше. Настрої перекладачів того часу вірно сформулював поет Тредіаковський: «Перекладач від творця тільки що ім'ям різниться. Ще скажу вам більше: коли творець мудрий був, то перекладачу мудріше слід бути». Важливо відзначити, що в Росії 18 сторіччя йде активне формування літературної мови, і розвиток перекладної літератури мав на цей процес значний вплив. Видатна роль у цьому процесі належала Михалі Ломоносову, Сумарокову та Тредіаковському, які часто супроводжували свої поетичні переклади теоретичними розсудами, пояснюючи, чому треба було перекласти так, а не інакше, підкреслюючи особливу важливість перекладацької праці, її творчий характер. На цьому етапі розвитку перекладацька діяльність характеризується трьома головними тенденціями. По-перше, вона набула нових організаційних форм. Наприклад, в Іноземній Колегії царя Петра працювала група перекладачів, а в 1735 році при Петербурзькій Академії Наук була створена Російська Асамблея – перша професійна організація перекладачів. В її роботі приймали участь Ломоносов, Тредіаковський. Асамблея не тільки відбирала книги для перекладу, але й розробляла правила та принципи роботи перекладачів, критично оцінювала їхні доробки. Також в Академії готували майбутніх перекладачів. В 1748 році президент Академії оприлюднив наказ імператриці Єлизавети більше перекладати нерелігійні (громадянські) книжки. Академія також звернулася до дворян та представників інших соціальних верств із закликом активніше займатися перекладами. Саме в цей час перекладачі стали отримувати гонорари за свою роботу. Друга тенденція проявилася у зміні характеру книжок, що перекладалися. До перекладів класичної літератури додалася велика кількість прагматичних перекладів. Одночасно змінився склад мов, з яких здійснювалися переклади. Переважати стали сучасні європейські мови: французька, німецька, англійська. Натомість, польська мова втратила свою популярність. Суспільно-політичні та економічні реформи супроводжувалися зростанням культурних вимог населення, які не можна було задовольнити лише за рахунок вітчизняної літератури. Отже літературні переклади мали на меті заповнити цей культурний

пробіл. Відповідно, значно зріс статус перекладача художньої літератури, який зберігається донині. Перекладачі стали вважати свій труд внеском в розбудову власної країни, на чому активно наголошували в коментарях та вступях до перекладених творів. Часто перекладач позиціонував себе як суперника автора та намагався навіть перевершити його.

З початком 19 сторіччя ситуація змінюється. Перелом у перекладацькій практиці Росії 19 століття зв'язують з ім'ям Василя Андрійовича Жуковського, який становив собою дивний синтез перекладача і поета. Його переклади характеризуються дивно органічним стилем і цілісністю образної системи. Жуковський ніколи не відносився до прихильників буквалістського перекладу в поезії (на відміну від, наприклад, В'яземського або Фета), будучи яскравим представником перекладу творчого. У своїх перекладах він, на думку академіка Жирмунського, підсилював «ті елементи, що близькі його власному сприйняттю життя і художньої ідеології».

В Україні інтенсивний розвиток художнього перекладу починається у 20-30 роки 19 сторіччя. Поети-романтики перекладають твори російської та польської літератури. Лев Іванович Боровиковський (1806 – 1886) робить вільний переклад «Світлани» Жуковського (під назвою «Маруся»). Переважна більшість українських перекладів цього часу не відтворює національну своєрідність оригіналів або, принаймні, їхні формальні характеристики: поети скорочують або навпаки розширюють тексти оригіналів.

У 1840-50х роках чільне місце в історії українського художнього перекладу посідає Т. Шевченко (1814-1861). В циклі «Давидові псалми» Шевченко об'єднує власне переклади з переспівами окремих біблійних віршів: зберігаючи образну систему оригіналів, перекладач часто надає їм іншого ідейного забарвлення. Існує декілька редакцій перекладу Шевченком «Слова о полку Ігоревім», які свідчать про те, що автор намагався надати перекладу відтінку драматичності, не властивому загальній уяві про мелодійність твору.

1863 рік – вийшов Валуєвський циркуляр, що обмежував друкування творів українською мовою. В Україні не існувало елементарних умов для розвитку майстерності художнього перекладу.

У другій половині 19 сторіччя спостерігається розквіт творчої діяльності Михайла Старицького, який увійшов до історії вітчизняного перекладу завдяки роботі з «Гамлетом» Шекспіра, сербським народним епосом, поезією М. Лермонтова («Демон»), Пушкіна та Некрасова. Художній переклад у виконанні М. Старицького стає справжньою лабораторією по створенню нових засобів поетичної мови, зокрема, неологізмів.

Пантелеймон Куліш (1819-1897) переклав 15 п'єс Шекспіра, твори Гете, Шиллера, Байрона, Гейне та інших. Частина його перекладі наближена до переспівів.

Трохи пізніше розгортається перекладацька діяльність великого поета та вченого І.Я. Франка (1856-1916), автора чисельних перекладів з багатьох мов світу. Він переклав першу частина «Фауста» Гете, «Мертві душі» Гоголя, політичну лірику Гейне, велику кількість творів Пушкіна, Лермонтова, Некрасова, Міцкевича, балади та пісні західноєвропейських народів, твори

античних майстрів. Франко автор статті «Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання», в якій критично проаналізував польський переклад свого відомого вірша. В своїй статті Франко захищає повноцінний художній переклад, який би відтворював оригінал у єдності його форми та змісту.

Леся Українка (1871-1913) відома в історії українського художнього перекладу своєю роботою над десятками ліричних віршів Гейне, прозою Гоголя та Горького, уривками з творів Гомера, Данте, Байрона, ліричними піснями давнього Єгипту та гімнами з давньоіндійської «Рігведи».

Павло Грабовський виконав багато перекладів, з мов народів Східної Європи, Америки та Російської імперії. Він працював за допомогою підрядників, які готували для нього його товариші – політичні висланці. Найкращі переклади Грабовського є видатними художніми творами, які проте дають чітку уяву про оригінал. Сам перекладач писав: «В кожному творі для мене мають увагу головна думка та загальний характер, дрібниці мені – ніщо». Чільне місце як теоретик та практик українського художнього перекладу 20 сторіччя посідає М.Т. Рильський (1895-1964). Зокрема, він переклав поему Міцкевича «Пан Тадеуш», поему Вольтера «Орлеанська діва», роман Пушкіна «Євген Онегін», новели Мопассана, оповідання Джека Лондона, повісті М. Гоголя, трагедії Шекспіра, сотні ліричних творів російських, білоруських, французьких, німецьких авторів. У 1920-х роках Рильський належав до мистецького угруповання «неокласиків», переслідуваного офіційною критикою за декадентство і відірваність від сучасних потреб соціалістичного життя. Як і решта неокласиків, Рильський безпосередньо своєю творчістю не реагував на політичні події і протягом 1920-х років цілковито ізолювався від радянської дійсності, лише подеколи в одвертій формі (наприклад, у вірші «На світі є співучий Лянгедок») чи у вигляді іронічних «відступів» (як у «Чумаках» чи поемі «Сашко») виявляв обурення проти ідейно-політичної та літературної атмосфери, що панувала тоді. Така поведінка поета викликала гострі напади офіційної критики, що врешті закінчилося арештом НКВС у 1931, після чого він майже рік просидів у Лук'янівській тюрмі. Після ув'язнення Остап Вишня забрав його до себе в Харків на кілька днів у гості. Його товариші-неокласики Д. Загул, М. Драй-Хмара, П. Филипович, М. Зеров були репресовані й загинули в концтаборах. Після ув'язнення, з 1931 року творчість Рильського зазнає змін, і в збірці «Знак терезів» (1932) проголосив активне сприйняття радянської дійсності, завдяки чому він єдиний з неокласиків урятувався від сталінського терору і був зарахований до числа офіційних радянських поетів. Відома теоретична робота М. рильського – книга «Мистецтво перекладу».

Микола Бажан (1904-1983) переклав «Витязя в тигровій шкурі» Руставелі, «Фархад і Ширін» Навої, «Моцарта і Сальєрі» Пушкіна, твори Гете, Гельдерліна, Рільке тощо. Його переклади характеризує відтворення найтонших нюансів думки автора у поєднанні з глибокою увагою до особливостей поетичної мови оригіналу, зокрема, її ритміки та фонетики.

Борис Тен (1897-1983) автор багатьох перекладів з давньогрецької («Іліада» та «Одисея» Гомера, трагедії Есхіла та Софокла, комедії Аристофана),

англійської (трагедії Шекспіра), німецької (драми Шиллера), польської (драми Словацького, поезії Міцкевича), російської («Живий труп» Л. Толстого). В його перекладах глибина наукового проникнення до оригіналу сполучається із залученням широкого спектру засобів української мови.

Трагічні події 1930 років вивели з рядів українського перекладу таких талановитих митців, як Микола Зеров, Валеріан Підмогильний, Михайло Драй-Хмара, Микола Вороний, Павло Пилипович, Дмитро Загул, які вважаються представниками «розстріляного Відродження».

Микола Зеров (1890-1937) у 1920-1930 роках виконав переклади з латини («Антологія римської поезії»), польської (драма Словацького «Мазепа»), французької, італійської, англійської, російської, білоруської. Це твори Беранже, де Ліля, Бодлера, Петрарки, Байрона, Міцкевича, Пушкіна, Гоголя, Янки Купали. Зерова цікавили й теоретичні питання перекладознавства, про що свідчать, зокрема, статті «У справі віршованого перекладу» та «Брюсов – перекладач латинських поетів».

У другій половині 1940 – на початку 1950 років відбувається активізація перекладацької діяльності, але об'єктом перекладу виступає переважно російська – радянська література, що було негативним чинником, адже кількість перекладів з інших мов значно зменшилася. Також з'явилася практика перекладати іншомовні твори не з оригіналів, а з їхніх російських перекладів. Прикладом виступає скандально відоме подарункове видання «Дон Кіхота» Сервантеса. В цей же період своєрідно відроджується практика буквального перекладу через штучне наближення української мови перекладів до російської мови оригіналів; з'явився своєрідний «перекладацький» варіант української мови, повний калькувань, штучно створених слів та граматичних конструкцій.

Кінець 1950 – початок 1960 років – період відлиги, під час якого був послаблений ідеологічний контроль Москви, що дало можливість частково виправити ситуацію з перекладами. Починає виходити журнал «Всесвіт», спеціально присвячений перекладам іншомовних художніх творів. У видавництвах відкриваються відділи перекладної літератури. Видавництво «Дніпро» починає друкувати серії перекладних книжок «Бібліотека світової класики», «Вершини світового письменства», «Перлини світової лірики», «Зарубіжна новела». Виходять антології та зібрання творів класичних зарубіжних авторів. Починають активно перекладати не тільки з відомих європейських мов, але також з іспанської, італійської, шведської, датської, грецької, східних мов тощо. З поєднання практики перекладів та теоретичних розробок формується відома українська школа художнього перекладу.

Згадаємо про двох найвідоміших представників цієї школи – Григорія Кочура та Миколу Лукаша. Г. Кочур був справжнім ерудитом, знавцем світової літератури. Був засуджений та провів в таборах 10 років по звинуваченню в українському націоналізмі. Після повернення до України став організатором літературних сил, передусім молодих перекладачів. Яскравою постаттю у світі художнього перекладу був М. Лукаш. Він був поліглотом та перекладав з 14 мов. Його рисою був сміливий підхід до вирішення складних перекладацьких завдань, часто експериментував з мовними засобами. Довгі роки його

переклади було заборонено друкувати, а сам автор був фактично під домашнім арештом.

Питання до лекції

1. Охарактеризуйте специфіку перекладу за часів Київської Русі
2. Перерахуйте та охарактеризуйте напрями перекладу у Московському царстві
3. Охарактеризуйте якісні зміни у царині перекладу після реформ Петра I
4. Які категорії перекладачів існували за часів Московського царства й пізніше?
5. Визначте роль Києво-Могилянської Академії для розвитку теорії та практики перекладу в Україні
6. Переклад як джерело розвитку та вдосконалення української мови та літератури у XIX сторіччі
7. Охарактеризуйте перебіг перекладацької діяльності в Україні на межі XIX – XX сторіч
8. Теоретики та практики перекладу в період сталінських репресій
9. Розвиток перекладу та його теорії в Україні після Другої Світової війни
10. Як розвивається переклад за часів незалежності